

Amira Dervišević

POETIČKE I STILSKE ODLIKE NOVELISTIČKIH PRIPOVIJETKI U ZBIRCI HAMDIFE MULIĆA

Sažetak

Formulativnost kao temelj prenošenja usmenoprocne tradicije otkriva se i u novelističkim pripovijetkama. Na primjerima formula u pojedinačnim izvedbama, prepoznaje se darovitost pripovjedača. Kao predložak za razmatranja koja slijede poslužile su novelističke pripovijetke iz rukopisne zbirke usmenoknjiževnih proznih vrsta učitelja, etnografa i pisca za djecu Hamdife Mulića nastaloj početkom XX stoljeća za vrijeme njegovog učiteljevanja u Hrasnici kod Sarajeva.

Ključne riječi: *usmena proza, poetičke odlike, stilske odlike, novelističke pripovijetke*

1. Novelističke pripovijetke

U literaturi o usmenoj književnosti sintagmom *svagdanjske pripovijetke* obuhvaćene su novelističke i šaljive pripovijetke čije se poređenje sa bajkama zasniva na razmatranju odnosa čudesnog i svakodnevnog. Dok se svagdanjske pripovijetke “zbivaju u realnom životu premda mogu imati i neke nadnaravne motive” (Bošković-Stulli 1997: 162), u bajkama su elementi stvarnosti “oslobođeni prvotnih konkretnih značenja” (Luthi 1997: 68), a “čudesna temeljna” (Bošković-Stulli 1997: 21). Vido Latković terminom novela (koji odgovara značenju sintagme *svagdanjske pripovijetke*) obuhvata “sve priče razvijenog sižea sa predmetom iz stvarnog gradskog ili seoskog života, realistički shvaćenog i prikazanog” (Latković 1967: 113).

Maja Bošković-Stulli novelističke pripovijetke posmatra kao dio šire skupine pripovijedaka u čijem se sastavu kao posebna vrsta nalaze šaljive pripovijetke, ali i legendarne pripovijetke, bajke, šaljive priče, rugalice, formulne te priče o životinjama. Za razliku od Latkovića, koji kao bitnu osobinu novela ističe njihov sadržaj uzet iz stvarnosti, ali

realistički shvaćen i prikazan – Maja Bošković-Stulli naglašava da se i novelističke pripovijetke, kao i sve ostale vrste šire shvaćenog pojma pripovijedaka “doživljuju uvijek kao izmišljene, nadnaravne i pustolovne” (Bošković-Stulli, 1997: 164). Uočljivo je da upravo nadnaravni sadržaji predstavljaju problem koji različito posmatraju spomenuti znanstvenici. Raspon se kreće od prihvatanja do odbijanja čudesnih sadržaja. Međutim, u brojnim primjerima i iz bošnjačke usmene tradicije vidimo da se neka kazivanja, bez obzira na postojanje čudesnih motiva, svrstavaju u žanr pustolovne pripovijetke. Ako usporedimo kazivanja sa nadnaravnim sadržajem, primjećujemo da je funkcija čudesnih motiva i način njihovog oblikovanja, baš kao i kod realnih motiva, različita od jedne do druge usmenoprocne vrste. Dok je u bajci nadrealno dio bajkovitog svijeta i tako se doživljava, bez užasa ili straha, u svagdanjskim pripovijetkama je čudesno upravo ono nadrealno koje svojim prodorom u svijet ne ostavlja likove ravnodušnim i kod njih izaziva onakvo emocionalno stanje kakvo bi izazvala bilo koja neobjašnjiva pojava iz naše svakodnevnice uz prisustvo svijesti da se radi o čudu.

Zajednička crta novelističkim i šaljivim pripovijetkama, s jedne strane, i bajkama, s druge, jesu kompozicija i stil: “Kao i kod bajke, kompozicijom novele teži se izazivanju i stalnom održavanju slušaočeve pažnje. Samo, za razliku od bajke, niz situacija u noveli stoji u tešnjoj uzročno-posledičnoj vezi (...)” (Latković 1967: 113).

Max Luthi je stalne formule, stajace brojeve, ritmičke i rimovane početke i završetke označio kao obilježje stila u novelističkim i šaljivim pripovijetkama kao i u bajkama. Zato ih je sve obuhvatio pojmom *Marchen* u širem okviru.

U rukopisnoj zbirci Hamdife Mulića nalazi se pet kazivanja koja po svojim osobinama odgovaraju žanru novelističke pripovijetke. Ove priče, vjerno zapisane prije više od jednog stoljeća, predložak su za razmatranja koja slijede.

Polazeći od činjenice da je formulativnost jedno od osnovnih obilježja usmene književnosti i da formule, široko shvaćene, čine podlogu “kreativnosti u pojedinačnim izvedbama”, uočava se kako je pripovjedač, u vrlo čvrstim kompozicijskim i sižejnim strukturama usmenoknjiževnih proznih vrsta koje postavlja tradicija, birao određeni jezički izraz koji funkcionira saobrazno zadatim okvirima. Budući da je formula prema definiciji H. De Boora i W. Mohra “fiksacija neke misli ili pojma, koja je postala tradicionalnom i može se u različitim povezanostima redovno ponavljati u jednakoj ili približno jednakoj verziji” (Bošković-Stulli 1997: 37), stilemski primjeri ograničeni su na one u kojima se javljaju sinonomske varijante i gradacijski nizovi, reduplikacije i multiplikacije. Na razini kompozicije primjerima inkoativnih i finitivnih rečenica, kao jakih pozicija formulnih epizoda koje se javljaju u novelističkim pripovijetkama, otkrivaju se odstupanja koja čine otklon od pravila koje postavlja tradicija, a također i postupak kojim to kazivač provodi.

Da bi se protumačila konkretna vrijednost stilema u pripovijetkama, kazivanje se mora posmatrati kao cjelina jer tek tada dobijamo odgovor na pitanje kako sudionik lanca usmene tradicije bira iskaz koji je kvalitetniji.

1.1. Sreća

Omiljeni lik bošnjačke usmene tradicije, a to potvrđuje i sadržaj Mulićeve zbirke – jeste čobanin Čelo. Jedna od priča sa Čelom kao glavnim junakom, svojom realnom životnom dimenzijom, razvijenim sižeo i čvrstom kompozicijom, odgovara žanru novelističke pripovijetke.

U prozi naslovljenoj *Sreća* otac s najmlađim sinom Čelom odlazi u svijet. Nailazi na tri čobana, a oni mu, nakon što pomiluje njihovu janjad, poklanjaju svaki po jednu životinju. Čelo nauči janjad da igra uz svirku njegove frule. To vidi sultanija i zatraži da jedno kupi. Momak ne proda janje, nego pokloni, a sultanija mu uzvratil zlatnim štapom ispunjenim sa stotinu dukata.

Epizode darivanja janjaca Čeli ponavljaju se tri puta. Budući da je sadržaj situacija istovjetan, epizode su formulativne. Razlika je samo u početku epizoda.

Prvi put: “Išli su dugo vakta, dok su došli do jedne stoke će pase travu na jednoj ravni.”

Drugi put: Oni tako išli, išli pa dođu do jedne stoke.”

Treći put: “Tako dođu i do treće stoke i tuj stekne Čelo jedno janje.”

Koristeći se umjetničkim mogućnostima jezika, kazivač mijenja početke epizoda. Sintagmu *dugo vakta* iz prve epizode pripovjedač zamijenjuje glagolom *išli* kojeg ponavlja dva puta. Time se potvrđuje Luthijeva postavka o tome da redupliciranjem glagola koji označavaju kretanje kazivač sugerira dužinu kretanja, jer nigdje u priči nemamo podatak kolika je ta udaljenost. Kako se prve dvije epizode razlikuju samo u nijansama, pripovjedač – da bi ispoštovao zakone žanra, a izbjegao monotoniju – treću epizodu posve sažeto saopćava jednim iskazom. Opis kretanja zamijenjen je načinskim prilogom *tako*, kojim se sugerira istovjetnost radnje kao u prethodne dvije epizode, a izricanjem samo nagrade koju je Čelo dobio – što je i suština epizoda, djelotvorno je izbjegnuto ponavljanje cijele situacije.

Kraj pripovijetke je u obliku formulativnog završetka, poslovičnog iskaza: “Ja ne zna se, će je čija sreća.”

Car i imamova šći

Bošnjačka usmenoprozna tradicija posjeduje različite mizogine priče, ali novelistička pripovijetka *Car i imamova šći* primjer je u kojem se iskazuje priznanje ženskoj domišljatosti.

Car i imam, prolazeći pokraj imamove kuće, ugledaju njegovu “šašijokastu” kćer. Ciljajući na djevojkin izgled, car će reći da je “kuća lijepa, ali joj je kriva badža.” Ali, djevojka na to odgovori da to nije bitno dok god dim pravo ide, upućujući na istinske vrijednosti svake pojave koja je u njoj samoj, a ne u vanjskom izgledu. Nakon toga, car će još dva puta pokušati duhovitim smicalicama zbuniti djevojku, ali svaki put bez uspjeha. Naposljetku – “svidi mu se njezina mudrost, pa je za se vjenča”.

Sadržaj ove pripovijetke poznat je i u nizu usmenoknjiževnih tradicija, ali sa određenim osobenostima, što je i razumljivo, budući da kultura svake sredine ostavlja vlastiti pečat na umjetničko djelo. Varijante spomenute pripovijetke u hrvatskoj usmenoj književnosti imaju drugačiji, rekli bismo mizoginiji kraj. “Svoju mudrost” djevojka ne smije pokazati niti javno izigrati neku kraljevu odluku. Kad je ipak tako postupila, morala je napustiti kralja, ali je i opet svojim umom spasila bračnu zajednicu. Pripovijetka iz Mulićeve zbirke završava upravo odavanjem priznanja djevojkinjoj mudrosti, bez isticanja stava da je žena bolja od muškarca samo onda kad priznaje podređenost.

Formulativnost usmene pripovijetke prisutan je trostrukom nadmudrivanju.

Tokom prvog susreta djevojka svojom domišljatošću ostavlja cara bez riječi: "Car rekne onome imam: 'Ova je kuća plaha (lijepa, krasna), ali joj je kriva badža.' To čuje imamova šći, pa će dobacit: 'Iako je kriva badža, dim pravo ide.'"

I u drugoj epizodi djevojka mudrošću opet pobjeđuje cara: "Čim dođe kući, potuži se svojoj kćeri: 'E, ne znam šta ću, ženska glavo, car mi evo naredi da se od ovog pramena otka ćilim koliko bi mogao sve saraje zastrijet, i to za tri dana.' 'De, lahko je to, babo,' reče mu šći, 'odnesider ti evo 'vi jedan moj dukat, nek on od njeg načini stan i hornu, da ništa više zlata ne primiče.'"

Ni treći put car neće uspjeti nadmudriti imamovu mudru kćer. Na njegovu naredbu da dođe "ni gola, ni bosa, ni obučen, ni pješe, ni na konju", ona. "... uzjaše na magarca, pa s jedne strane obje noge prebaci, a prekrije se hasurom".

U sve tri epizode, koje su formulaične u tom smislu što se odnose na ponavljanje situacije nadmudrivanja, ali različito jezički oblikovane, vrhuni djevojčina domišljatost. Epizode su poredane gradacijski.

U pripovijeci je kao metatekst oblikovan pripovjedačev komentar na samom početku kazivanja: "A to ona cura bila šašijokasta u oba oka, pa mu eto dobacila, biva ako sam o šašijokasta, vidim pravo ko i ti." Budući da slušaoci u uvodnoj motivaciji nisu od kazivača saznali ništa o djevojkinjoj mahani, careva aluzija bila bi besmislena bez metanarativnog iskaza. Primjećujemo da samo u metatekstovnom iskazu kazivač koristi leksmu "cura", a u svim ostalim situacijama izraze "imamova šćer", "šćer" ili "ženska glavo" kada imenuje djevojku. Time on postiže jasno obilježavanje svog iskaza, komentara, koji se izdiže iznad razine priče. Možemo uočiti da metanarativni iskaz čini jedinstvenu cjelinu sa pričom.

Ženski šer

Novelistička pripovijetka *Ženski šer* pripada tematskoj skupini priča o zloj ženi. Ovakva kazivanja crpe svoj sadržaj iz internacionalnih stereotipa koji i danas vladaju i utiču na viđenje žene u usmenoknjiževnoj tradiciji. *Ženski šer* sadržajno odgovara Machijavelijevoj noveli *Belfegor*, ali i brojnim varijantama u bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj usmenoj tradiciji.

Čovjek lijenu i neposlušnu ženu namami do jedne jame i gurne je u nju. Sutradan mu bude žao te baci uže u jamu ne bi li se ona izvukla, Međutim, umjesto žene izvuče prestravljenog šejtana koji je "od njenog šera za jednu noć ostario i obijelio". Predomisli se i nastavi dalje orati prepustivši ženu njenoj sudbini u onoj jami.

Ova novelistička pripovijetka ima razvijenu uvodnu motivaciju, situacije se nižu jedna za drugom, ali nema formulativnih epizoda. Iako motiv šejtana predstavlja nadanaravan sadržaj, on nije u pripovijeci temeljan. Utkivajući u prozu lik šejtana (vraga, đavla, nečastivog, sotone), koji je u narodnoj tradiciji sinonim za apsolutno zlo, kazivač je želio samo pokazati snagu ženskog zla, koje u doživljaju pučkog pripovjedača, nadilazi šejtansko. U uvodu svoje priče kazivač ničim ne nagovještava začudnost događaja koji slijedi. U posve ostvarive okolnosti uveden je nadrealni motiv. Da je ovo kazivanje pripovijetka, a ne bajka, jasno je iz načina oblikovanja motiva. U bajkama je čudesno dio jednodimenzionalnog svijeta. U susretu čovjeka sa nadrealnim nema ni čuđenja, ni straha, ni divljenja. Međutim, u ovom kazivanju pripovjedač – izvukavši šejtana – iskazuje iznenađenje, ali bez straha ili jeze koji bi se pojavili u predajama. Njegova namjera nije bila da uvjeri slušaoce u istinitost ispričanog, već da obilježi lijenost i neposlušnost kao zlo koje svojom jačinom nadilazi i šejtansko.

Redupliciranju kao stilskom postupku pripovjedač pribjegava u sljedećim iskazima: "On čeko, čeko, a od njega ni habera. Danas, sutra tako (...)"

Uzastupnim ponavljanjem glagola čekati kazivač dočarava vremensko trajanje koje drugačije nije ni obilježeno u tekstu. Iskaz koji slijedi, sadržavajući dva vremenska priloga, također pojačava prethodni iskaz, izražavajući nezavršenost radnje, čekanje.

Izričući zahvalnost čovjeku što ga je izbavio od zle žene, šejtan to čini na sljedeći način: "E, baš ti fala, junače, kad me izbavi od ove nesreće. Ima moj brate, preko sto godina (...)"

Emocionalno obojenim izrazima u vokativu *junače, moj brate*, pripovjedač ukazuje na bliskost šejtana i čovjeka naspram nesreće koja ih je obojicu zadesila. I upravo u tom trenutku izbija u prvi plan viđenje žene kao istinski zle, ali kroz jednu duhovitu vizuru. Trenutak izvlačenja konopca iz jame pripovjedač je dočarao stilsko obilježenim iskazom: "On povuci, potegni koliko je igda mogo, kad izvuče imaš šta i vidjeti: izvuko pravog pravcata šejtana.

Sva tri stilska postupka, ponavljanje glagolske radnje, opisnog pridjeva te umetnuta rečenica upućena slušaocima – “Imaš šta i vidjeti” – sugeriraju pripovjedačevu spontano uživljanje u događaj koji opisuje, njegovo poistovjećivanje sa likom o kojem priča, a koje se javlja u trenutku izuzetne emocionalne uzbuđenosti, što je motivirano sadržajem pripovijetke.

Žena prevarila šejtana

Pored kazivanja koja svojim sadržajem otvoreno predstavljaju ženu kao istinski zlu, postoje i brojne priče različitih žanrova koje se samo čine kao da su ženama sklone. To su brojna uobličena priče o ženskoj lukavosti koja je nadmudrila šejtana. Navodeći primjere iz hrvatske usmene tradicije Maja Bošković-Stulli naglašava da bi bilo “u tim pričama sa simpatijom iskazano priznanje ženinoj domišljatostoj pameti, kao što se naoko čini, kad se ne bi kroz većinu tekstova provlačila manje-više ista poenta: ‘I tako još danas ljudi veliju za saku zločestu babu, da je starja tri dane od samega vraga.’ ‘Mudrija baka od đavla.’ ‘Eh, pravo se govori da je žensko gore nego vrug’” (Bošković-Stulli, 1999: 40).

Tvrđnja koju je iznijela Maja Bošković-Stulli može se potkrijepiti i primjerom iz bošnjačke usmene tradicije pričom *Žena prevarila šejtana*. Stekavši halal-novac, čovjek odluči otići na Hadž. Prije odlaska zaprijeti ženi da nikako ne otvara jednu bocu. Tjerana znatiželjom, žena je ipak otvori i oslobodi šejtana kojeg je čovjek devet godina hvatao. Međutim, žena ga vrlo brzo namami natrag u bocu te šejtan “od muke crkne”.

Pažljivim iščitavanjem ove priče pronalazimo elemente koji otkrivaju jedno posve odbojno viđenje žene. Žena je toliko znatiželjna da joj se treba zaprijetiti “da ne dira u onu šišu”. I ne samo da je bila pretjerano radoznala nego i neposlušna te odmah po čovjekovom odlasku “ona otvori onu šišu”. A rečenica: “Šejtan od muke crkne, što ga je žena prevarila”, ističe da je žena prevarila, a ne nadmudrila šejtana. I na kraju, poenta ove priče, njen sažeti smisao – “Ja insanska je lukavost gora od šejtanske”, pridjevom u komparativu *gora* odbojno obilježava žensku domišljatost. Koristeći pridjev insanska kazivač je naizgled ublažio svoju nesklonost prema ženama, poistovjećujući njihovu lukavost sa lukavošću cijelog ljudskog roda. Ipak, navedeni primjeri iz kazivanja, te sam naslov *Žena prevarila šejtana* jasno upućuje na mizoginiju.

Kratkoća ove priče razlogom je nepostojanja formativnih epizoda. Za razliku od uvodne motivacije, gdje je istorištena forma neupravnog govora, dramatičnost glavne situacije, ženino nadmudrivanje šejtana, kazivač je oblikovao dijalogom i time postigao neposrednost i živost kazivanja.

Raskućenica

Donoseći u dodatku zbirci sliku tradicionalnih oblika života bošnjačkog seoskog svijeta s početka XX stoljeća, Mulić, u gotovo lirski obojenom tekstu o zadrugama i porodičnim zajednicama predstavlja svijet u kojem se tradicionalne vrijednosti izuzetno poštuju. Prednosti zajednice za Mulića su daleko ispred onoga što bi se moglo nazvati nedostacima. Zato i nije neočekivano da se usmena tradicija pozabavila svim onim pojavama koje ugrožavaju postojanost zajednice.

Jednu od mahana, rasipništvo, pripovjedač na posve konkretan način obilježava kao loše i nepoželjno u kazivanju *Raskućenica*. Nakon što je shvatio da se raskućenica neće sama popraviti, jedan domaćin okupi svu mlađariju na guvno. Istresavši vreću žita, zatraži od njih da metlama zgrću zrnavlje dok je on lopatom razbacivao. Sva čeljad je uvidjela besmislenost posla i pravu svrhu zadatka. Nakon nekog vremena domaćin i riječima, ali ne imenujući, upozorava “tog pojedinca” da ne “razbacuje našu muku, što je, mi svi prikupljamo”.

I ovo kazivanje komentarom na samom kraju: “Ja šta, poznali su svi na jednoj nevjesti, da se nje to ticalo” – i naslovom priče *Raskućenica*, upućeno je razotkrivanju i obilježavanju ženske lijenosti. Međutim, nema u ovoj priči surovog obračunavanja sa ženom, tjelesnog kažnjavanja. Na jednom jasnom primjeru, posredno upućena je poruka nevjesti da rasipništvo šteti svima.

Ovo je fabularno nerazvijena pripovijetka sa izrazitom moralističko-didaktičkom porukom. Za razliku od uvodne motivacije, koja je u formi neupravnog govora, središnji dio je upravni govor, u kojem je također prisutna implikacija pripovjedačevog stava.

Odlike novelističkih pripovijetki u rukopisnoj zbirci Hamdije Mulića

Razmatranje novelističkih pripovijetki iz Mulićeve zbirke pokazalo je da kazivač – djelujući u skladu sa zahtjevima žanra – dolazi do izražaja prvenstveno na razini jezika, uspijevajući ponekad iskazati samosvojna rješenja te iz pukog prenosioca usmenoprozne tradicije prerasti u umjetnika riječi.

Formulativnost kao osnovno obilježje usmene književnosti prisutno je u kazivanjima *Sreća*, *Car i imamova šći* te *Žena prevarila šejtana* i iskazano je kroz tri tipa. Prva dva tipa odnose se na ponavljanje epizoda unutar istog kazivanja, a treći na preuzimanje formule iz drugog žanra.

U prvom tipu formulativnosti epizode su smisaono jednake, ali u toku verbalne realizacije dolazi do jedva primjetnih varijacija koje su rezultat kazivačeve kreativnosti. Prema tome, stilemi su prepoznatljivi na sintaksičkoj razini. Ovakav tip formulativnosti, čest kod bajki, ima novelistička pripovijetka pod naslovom *Sreća*.

Drugi tip odnosi se na pripovjetku *Car i imamova šći* u kojoj ponavljanje epizoda ima slobodniju verbalnu realizaciju. Rečenica pripovjedača obilježena je brojnim dijalektizmima, govornim izrazima doslovnog značenja (zakletve) i statičkim poređenjima. Epizode se dopunjavaju, izostavi li se jedna kazivanje gubi smisao jer je sve uzročno-posljedično povezano, baš kao i sve u životu. Sadržaji novelističkih pripovjedaka uzeti iz životnog, prostornog i vremenskog, konteksta nisu izgubili u potpunosti svoje prvobitno značenje. Likovi su psihološki osjenčeni i pripovijetke su slojevite. Ponavljanjem koje zahtijeva tradicija, ali slobodnije verbalno oblikovanim, recipijent – uprkos “realističkom” sadržaju – zna da se radi o fikciji i ne traži u njima istinu.

Treći tip formulativnosti je preuzimanje formule iz drugog žanra usmene književnosti i njega prepoznavamo u dva primjera *Sreća* i *Ženski šer*. U oba kazivanja radi se o poslovicama.

Preostale dvije novelističke pripovijetke budući da nisu fabularno razvijene ne posjeduju formulativnost kakva je prethodno opisana. Razrade sižejnih obrazaca u ovim pripovijetkama zabilježene su i ranije u usmenoproznoj tradiciji Bošnjaka.

Rukopisna zbirka usmenoprozni vrsta Hamdije Mulića, nastala na početku XX stoljeća u blizini Sarajeva, sadrži pet novelističkih pripovjedaka. Svi zabilježeni primjeri nose temeljne poetičke odlike ovog žanra. Promišljanje o ovim primjerima okriilo je da pripovjedač u nastojanju da pouči, ali i zabavi svoju publiku, iako ograničen tradicijom koja oblikuje model, ipak bira jezički izraz kojim u određenoj mjeri ispoljava vlastitu darovitost.

Literatura:

- Maja Bošković-Stulli, *Priče i pričanje*, Zagreb 1997.
- Maja Bošković-Stulli i Divna Zečević, *Usmena i pučka književnost*, Zagreb 1978.
- Vido Latković, *Narodna književnost I*, Beograd 1967.
- Max Luthi, *Das europaische Volksmarchen: Form und Wesen*, Basel 1997.

Summary

Formulaity as the basement for transfer of the oral-prose tradition can be discovered in novelettes, as well. One can recognize the talent of a story-teller in examples of formula in individual performances.

As a model, one can make use of novelettes from the manuscript collection of oral-literature kinds of a teacher, ethnographer and writer for children, Hamdija Mulić, which were developed during his teaching period in Hrasnica at the beginning of 20 th century. □